

ZÁPŮJČKY ARCHIVÁLIÍ NA VÝSTAVY A VÝVOZ ARCHIVÁLIÍ A DOKUMENTŮ DO ZAHRANIČÍ

VLADIMÍR RŮŽEK

Vážené paní a pánové,

původně ohlášený název přednášky „Zápůjčky archiválií na výstavy do zahraničí“, jak čteme v psaném programu semináře, je velmi vhodné rozšířit o doplněk, který zní „a vývoz archiválií a dokumentů do zahraničí“, čímž se nám toto celkem nezáživné úřední téma o něco oživí, vítaným způsobem zkomplikuje a tedy stane hodným k zamyšlení. Pro kolegy a kulturní pracovníky z resortu ministerstva kultury se toto téma může stát i užitečným poučením. Předem musím věcně konstatovat, že české archivy se v minulém období nestaly rukojmím fy Diag Human, která by soudním obstavením jimi zapůjčených archiválií na některou zahraniční výstavu usilovala sanovat svůj údajný ušlý zisk v ČR, tak jak se to stalo v případě zápůjčky uměleckých děl z Moravské galerie do Rakouska v roce 2011. Na zahraniční výstavy jsou sice zapůjčovány archiválie více či méně hodnotné a cenné, nikoliv však tak mimořádně cenné, aby se účetně jakékoliv firmě vyplatilo pokusit se je úředně zabavit u zahraničních soudů. Přesto odbor archivní správy a spisové služby MV, kde pracuji a spravuji agendu vývozu archiválií, po zveřejnění případu neváhal a zastavil jakékoliv povolování vývozu archiválií do zahraničí na výstavy. To je tedy také výsledek precedentního kroku fy Diag Human. Vycházíme totiž z úvahy, že za určitých okolností není ani tak podstatná výše účetní pojišťovací hodnoty zapůjčovaných archiválií, jako spíše fakt, že takový návrh na zabavení archiválií, které jsou ovšem též kulturními statky, by mohl být z hlediska firmy efektivním nátlakovým prostředkem k vytvoření obecné atmosféry vedoucí k uspokojení jejich požadavků. Další vývoj v oblasti zapůjčování či nezapůjčování archiválií na zahraniční výstavy tedy bude záviset na řadě okolností. Především na stavu státních imunitních legislativ daných států, kam se archiválie budou zapůjčovat a ochotě vlád těchto států poskytnout účinné záruky proti zabavení archiválií. V žádném případě nemíníme věc podceňovat či zlehčovat jen proto, že jde „jen“ o více nebo méně cenné archiválie, z nichž ta či ona jednotlivina zpravidla nedosahuje takové aukční ceny jako např. obraz významného umělce. V případě ohrožení zápůjčky totiž jde jak o riziko ztráty národního kulturního statku, tak také o extrémní úřední zátěž při dobývání tohoto statku zpět z ciziny. Dostatečné poučení české archivy nabyly a stále nabývají při soudním dokazování jejich vlastnictví k dříve odcizeným archiváliím doma v ČR, které jsou v soudní úschově a rozhoduje se o jejich vrácení archivům, a nebo také nevrácení a naopak vrácení pachatelům krádeží. O to větší zátěž by bylo lze očekávat v případě dobývání archiválií z ciziny.

To je tedy jedna oblast vývozu, zcela aktuální, která nás dnes provází a tíží, neboť komplikuje naše vztahy se zahraničními partnery a nevlídně ovlivňuje prezentaci naší země

v zahraničí. Druhou oblastí vývozu, která v sobě nese tentokrát již zcela interní české problémy a otázky, je stav české legislativy, která se týká vývozu archiválií a dokumentů do zahraničí. Pro ty posluchače, kteří nepracují v oblasti archivnictví, a nemají osvojenou archivní legislativu jsem povinován stručnou zjednodušenou instrukcí pro snazší pochopení tématu. Užiji-li sousloví „archiválie a dokumenty“ nemám na mysli jeden a tentýž předmět, vyjádřený pomocí synonym, nýbrž jde o dvě různé podstaty s odlišným právním režimem a tedy i právními důsledky.

Z ohromného množství dokumentů psaných, tištěných, obrazových, zvukových, které společnost vyprodukuje činností institucí, úřadů a nebo jednotlivců a soukromých osob, jen malý zlomek se stane podle českého práva archiváliemi. Jsou dvě zákonné a úřední cesty, jak se část dokumentů stane archiváliemi. Ta první nejobvyklejší je, že se cestou úředního a povinného skartačního řízení, zpravidla předepsaného úřadům a institucím, část jejich registratur vybere za archiválie, jiná část zničí a ta vybraná vzápětí vezme do celostátní evidence Národního archivního dědictví (NAD) a převezme do archivní péče příslušných archivů. Ta druhá cesta je výběr archiválií mimo skartační řízení a týká se typicky či zpravidla neúřední produkce ze sféry soukromých osob. Nebo také dokumentů takřkajíc bezprizorních, např. nalezených, nebo nakoupených z antikváriátů nebo od soukromých osob. I tuto druhou cestu může uskutečnit pouze příslušný archiv. I tyto jím vybrané archiválie jsou vzaty do celostátní evidence Národního archivního dědictví a převzaty do péče archivu. Výběrem a vzetím do evidence NAD se z dokumentů staly archiválie, nikoliv fyzickým převzetím do archivu, neboť tyto nové archiválie mohou za určitých okolností zůstat ve správě svých původců a nebo vlastníků. Ty dokumenty, které ani jedním z těchto zákonných procesů neprošly, zůstávají dokumenty a nakládání s nimi se neřídí ústřední normou archivního oboru, již je zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů v platném znění (poslední novela zákona v roce 2012). Pokud takové dokumenty jsou svým obsahem hodnotné z perspektiv přesahujících dobu svého vzniku (říkáme, že mají trvalou dokumentární hodnotu), např. z kulturních nebo politických zřetelů, kulturní pracovníci, kteří s nimi přijdou do styku, mají tendenci je podvědomě považovat za písemnosti tzv. „archivní povahy“ a tak je také označují. Může to být např. pergamenová listina krále Václava IV. z roku 1400, jindy dopisy významného umělce, politika jinému umělci či politikovi z roku 1930 a nebo rukopis městské knihy poddanského města z 16. století. Užije-li se v takových případech charakteristika těchto písemností jako písemností „archivní povahy“, je to velmi matoucí a z hlediska práva nic neříkající. Analogie z oblasti muzejně-sbírkotvorné, kde se mluví v legislativě o předmětech „muzejní povahy“ zde nemá právní paralelu. Buďto tedy takové písemnosti jsou archiváliemi, tedy v jednom ze dvou popsanych procesů vybranými dokumenty a tím pádem evidovanými archiváliemi, nebo nejsou archiváliemi, a pak jsou dokumenty. Žádný třetí statut písemností „archivní povahy“ neexistuje. Kdo takový pojem užije, jen více či méně vědomě naznačuje, že taková písemnost splňuje kriteria, která by se uplatnila, kdyby se tato písemnost úředně vybírala za archiválii. Taková kriteria jsou výčtově zakotvena v archivním zákoně. Neznamená to však, že dokument, který odpovídá těmto kritériím, je automaticky archiválií.

Na tyto dokumenty nemá žádná archivní instituce nárok. Nemůže je ze své vůle ani vybrat za archiválie ani je vzít do evidence, ani je převzít do dočasné či trvalé péče. Může tak učinit pouze tehdy, jestliže se dohodne s vlastníkem dokumentů, který souhlasí s jejich výběrem za archiválie, vzetím do evidence, případně i převzetím do péče archivu, aniž by ztrácel k těmto, nyní již archiváliím vlastnická práva. Pokud si je ponechá u sebe, je zavázán o své archiválie řádně pečovat a musí strpět i občasnou kontrolní návštěvu archiváře. Pokud by chtěl své archiválie prodat, musí je nejprve nabídnout ke koupi příslušnému

státnímu archivu. Tato omezení dispozičního práva k jeho majetku jsou kompenzována ročním finančním příspěvkem státu na péči o tyto archiválie. Tento příspěvek je jedinou motivací pro vlastníky cenných dokumentů, aby vešli ve styk s archivem a nechali si své dokumenty přeměnit (vybrat) v evidované archiválie. Je to velmi řídký případ, a proto tuto iniciativu vyvíjejí spíše archivy, které mohou na vlastníka nejprve apelovat obecně kulturním zájmem a poté dohodnout další popsaný postup vedoucí k deklaraci archiválií. Nejjednodušší je ovšem také dokumenty přímo od vlastníka odkoupit.

Po tomto nutném exkurzu se vraťme k původnímu tématu referátu. Vývoz archiválií je upraven v archivním zákonu (§ 29) a jeho výklad nepůsobí v praxi žádné problémy. K vývozu archiválií je zpracována metodika odboru archivní správy a spisové služby MV z roku 2006. Vывázet archiválie do ciziny je možné jen z důvodu jejich vystavování, konzervace, restaurace a nebo vědeckého zkoumání (totožné důvody umožňují vývazet sbírky muzejní povahy podle zákona č. 122/2000 Sb). Nejčastějším a za poslední roky vlastně jediným důvodem byl vývoz archiválií pro účely výstavní. Povolení, které má formu správního rozhodnutí, vydává podle zákona Ministerstvo vnitra. Dosud bylo vydáno pro Německo, Rakousko (nejčastěji), Polsko, Slovensko, Maďarsko, Francii, Velkou Británii, Spojené státy americké. Podmínky vystavování se řídí podrobnou metodikou, vydanou již v roce 1989 Archivní správou MV a posléze Národním archivem. Potud tedy vše funguje, jak má.

Problematičtější je však vývoz dokumentů do zahraničí. Ačkoliv by se dalo předpokládat, že jej také upravuje archivní zákon z podstaty věci, není tomu tak. Z předchozího výkladu implicitně i explicitně vyplývá, že oblast dokumentů je veskrze oblastí soukromou, kam zájem zvláště státního archivnictví, resp. všech typů archivů definovaných v archivním zákonu, a tedy se podle archivního zákona řídících, nemůže zasahovat. Archivní legislativa v tomto ohledu striktně ctí nedotknutelnost soukromého či osobního vlastnictví.

Překvapivě se vývozu dokumentů věnuje předpis resortu Ministerstva kultury v zákonu č. 71/1994 Sb., o prodeji a vývozu předmětů kulturní hodnoty ve znění poslední novely zákona č. 80/2004 Sb. Tento zákon zcela pomíjí právní konstrukt, který jsem popsal výše v dichotomii: archiválie – dokument. Pouze správně konstatuje, že se nevztahuje na archiválie, které se řídí archivním zákonem. S pojmem „dokument“ nepracuje, ani s pojmem „písemnost“, který platil od roku 1974 do roku 2004, kdy byl v novém archivním zákonu nahrazen univerzálnějším pojmem „dokument“. V seznamu předmětů kulturní hodnoty, který je přílohou 1 zákona č. 71/1994 Sb., jsou však uváděny takové položky (to je v dikci zákona „předměty“), které jsou nepochybně z hlediska nového zákona o archivnictví „dokumenty“ (do roku 2004 „písemnostmi“). Jde o tyto položky: Předměty z oboru fotografické tvorby 19. století (novela zákona č. 80/2004 Sb. mění na termín do roku 1918 včetně); Předměty z oboru knižní kultury, podle novely č. 122/2000 Sb.: „– rukopisy literárních a hudebních děl a listinný materiál z pozůstalosti osobností vědy, umění literatury, hudby, techniky a politiky“, „– rukopisy knižní povahy“, podle poslední novely č. 80/2004 Sb. změněno na: „1. rukopisy knižní povahy, rukopisy literárních děl a originální kartografické práce, 2. dokumentační materiál a osobní památky vztahující se k významným osobnostem kulturního a veřejného života.“; do kapitoly Předměty z oboru etnografie jsou zařazeny „ručně psané kroniky“ starší 50 let.

Uvedl jsem tedy ty položky, které jsou z hlediska archivního zákona dokumenty a v případě zařazení do výběru mimo skartační řízení by byly nespornými archiváliemi podle přílohy č. 2 archivního zákona. Předměty kulturní hodnoty pak lze podle § 2 vyvážet pouze, jsou-li doloženy osvědčeními k vývozu na dobu určitou nebo k trvalému vývozu. A tato osvědčení se vydají, pokud předmět kulturní hodnoty není chráněn podle zvláštních právních předpisů nebo nevykazuje znaky předmětu chráněného podle zvláštního právního

předpisu ani není uveden v bodě XVII přílohy č. 1 zákona [jde o některé předměty z oboru architektury a exteriérové objekty (např. boží muka, smírčí kříže, plastiky apod.)]. Osvědčení vydávají na základě žádostí vlastníků předmětů muzea, galerie, knihovny, pracoviště Národního památkového ústavu, popřípadě Ministerstvo kultury (§ 2 odst. 2). Archivy zde uvedeny nejsou, neboť se na jedné straně respektuje, že vývoz archiválií je upraven v archivním zákonu, na druhou stranu se nebere v potaz, že právě uvedené typy předmětů jsou dokumenty (dříve písemnosti), z nichž se vybírají archiválie mimo skartační řízení.

Zajímavé je, že archivy jako místa, která vydávají osvědčení, byly uvedeny ještě v novele č. 122/2000 Sb. V tomto znění zákona však bylo výslovně uváděno, že vyvážet lze předměty kulturní hodnoty, pouze doložené osvědčením, že nejsou předměty prohlášenými za kulturní památku (§ 2 odst. 1). Některé archiválie skutečně jsou prohlášeny za kulturní památku (od roku 2004 se termín změnil na „archivní kulturní památku“), resp. za národní kulturní památku. Zákonodárce tedy do procesu povolování vývozu zahrnul i archivy poněkud nadbytečně, když předtím vyjádřil, že zákon se nevztahuje na archiválie, neboť si asi neuvědomil, že v oblasti archivnictví se nejprve z dokumentů výběrem stanou archiválie a z nich některé mohou získat statut (archivních) kulturních památek a poté i národních kulturních památek. Nemůže být zde (archivní) kulturní památka aniž by nebyla dříve archiválií. V současně platné novele č. 80/2004 Sb. pak tento nesoulad byl odstraněn tím, že archivy jako místa povolování vývozu byly odstraněny. Definiční znění položek v seznamu předmětů kulturní hodnoty v příloze 1 pak bylo též přeformulováno výrazně v kapitole Předměty knižní kultury, kde se spíše potlačilo vyjádření písemného charakteru osobní dokumentace v pozůstalostech významných osobností z původního „listinný materiál z pozůstalosti osobností vědy, umění, literatury, hudby, techniky a politiky“ na „dokumentační materiál a osobní památky vztahující se k významným osobnostem kulturního a veřejného života“, a tedy se potlačila možnost nahlížení na tento materiál jako na dokumenty.

Nehledě na to, je však třeba upozornit na zvláštní charakter institutu archivních kulturních památek (do roku 2004 kulturních památek) a národních kulturních památek v oblasti archivnictví, které vykazují určitý konstitutivní posun vůči kulturním památkám spravovaných v oblasti státní památkové péče, knihoven, muzeí a galerií, tedy obecně v resortu Ministerstva kultury. V oblasti archivnictví je tento institut koncepčně zcela výběrovou – exklusivní položkou v rámci všech archiválií, jichž jsou miliardy. Počet všech archivních kulturních památek nepřekračuje počet 200 a národní kulturní památky jsou tři (fond Archiv České koruny v Národním archivu, fond Historica v SOA Třeboň a fond moravských zemských desek v Moravském zemském archivu). Tyto počty jsou nesouměřitelné s počtem kulturních památek obou stupňů evidovaných v resortu Ministerstva kultury. S jistou edukativní funkcí zjednodušení lze tedy říci, že archiválie v oblasti archivnictví odpovídají, mají pendant či obdobu v kulturních památkách v oblasti muzeí, galerií, knihoven a památkové péče. V archivnictví neplatí lineární a stupňovitý hodnotový systém: dokument – archiválie – archivní kulturní památka – Národní kulturní památka. Leckterý dokument má potenciál archiválie a oba stupně kulturních památek jsou především archiváliemi, nestojí nad archiváliemi, jako vyšší hodnota. Kulturní památky jsou zdůrazněním určitého výběrového charakteru archiválií a plní v rámci archivní politiky funkci propagační a osvětovou.

Tím se dostáváme do závěrečných praktických úvah. Vypomůžeme si fiktivní, ale nikoliv nereálnou představou o občanovi, který vlastní hodnotnou korespondenci bratrů Josefa a Quida Mánesových, neboť ji zdědil po svých rodičích, kteří byli příbuznými rodiny Mánesů. Jiný občan vlastní listinu Jana Žižky z Trocnova z roku 1395 vydanou Českým Budějovicím, kterou koupil v 90. letech 20. století na sběratelské burze od obchodníka, který ji získal neznámo od koho, ví se však, že listina byla ještě v 19. století v registra-

tuře (archivu) města, aby se poté, neznámo kdy, stala nezvěstnou. Tyto dokumenty jsou nepochybnitelně osobním – soukromým vlastnictvím obou občanů. Občan chce tyto dokumenty vyvézt do zahraničí a tam je prodat, neboť se domnívá, že tam to bude výhodnější, než doma. Jak to asi dopadne? Pro oba občany to dopadne dobře. Hranice jsou otevřeny, takže své dokumenty bez překážek vyvezou za hranice a tam je prodají. Je vůbec otázka, zda se dopustili nějakého přestupku. Z hlediska archivního zákona rozhodně nikoliv. Archivní zákon vývoz dokumentů neřeší. Z hlediska zákona o prodeji a vývozu předmětů kulturní hodnoty nejspíše také nikoliv, neboť rodinná korespondence, byť významných osobností kulturního života, je stále důvěrná věc rodiny, s níž si její vlastník může nakládat, jak je mu libo a v zákoně nějakou definici takového materiálu nenalézá nebo nepoznává. Listina Jana Žižky už vůbec není typologicky zachycena v kazuistice zákona, neboť ten produkty kancelářské kultury nezachycuje.

Předpokládáme, že oba občané jsou uvědomělí a jsou si vědomi či tuší, že jejich dokumenty mají kulturněhistorickou hodnotu a chtějí se vyhnout nepřijemnostem při jejich vývozu a prodeji. Nejprve navštíví nejbližší archiv, kde se dozvědí, že archiv jim nemůže vystavit povolení k vývozu, je jim nabídnuto odkoupení dokumentů a nebo vzetí do evidence archiválií a vyhlídka na roční příspěvek na péči, ovšem s povinnostmi a omezením vlastníků archiválií. Předmětné dokumenty by jistě u archivářů vzbudily zájem a nadšení. Představme si pesimistické vyústění takové návštěvy. Tuto nabídku neshledají výhodnou, tak dalece vlastenectví neprojevují, aby své představy obětovali pro ideální společenský zájem, a tak odcházejí. Jsou však poučeni, že musí obdržet od nejbližší místně příslušné odborné organizace (např. muzeum, galerie, knihovna) osvědčení k trvalému vývozu. Navštíví tedy příslušnou instituci a tam se dozvědí, že si musí podat žádost o povolení k vývozu na základě zákona. Odcházejí a seznamují se se zněním zákona, kde pochopí, že v okamžiku podání oficiální žádosti se vystavují riziku, že jejich dokumenty budou prohlášeny z vlastního podnětu instituce kulturními památkami, vzaty do evidence a nebudou je moci volně prodat v zahraničí, tím méně vyvézt. V horším případě svou žádost nepodají a dokumenty vyvezou bez povolení, v lepším případě se s tímto postupem smíří a budou očekávat, zda příslušná instituce dokumenty vyhodnotí jako kulturní památky a nebo nikoliv a vydá osvědčení o trvalém vývozu. Další spekulativní úvahy na toto téma již nemohou mít systémovou hodnotu.

Je možno ukončit, že problematika vývozu dokumentů by měla být v blízké budoucnosti řešena v novém archivním zákoně a fakticky vyčleněna ze zákona o prodeji a vývozu předmětů kulturní hodnoty, neboť zde není adekvátně pojednána již výčtem typů dokumentů. Jde v podstatě o možnost nasměrování žadatelů na specializovanou instituci, kterou je pro dokumenty archiv, nehledě na to, že ve styku s občany vlastníci cenné dokumenty se naskýtá možnost jednáním je získat pro vzetí jejich dokumentů do evidence archiválií, případně je i odkoupit a tím významně obohatit fond historických pramenů.

Na druhou stranu dnes alespoň náhradní řešení v zákoně o prodeji a vývozu předmětů kulturní hodnoty může zabránit nežádoucímu vývozu cenných dokumentů, není-li po ruce dokonalejší předpis a to je kladně zjištěno, protože by nám všem, kteří působíme v oblasti tak zvaných paměťových institucí, mělo záležet na tom, aby se kulturní statky v naší zemi spíše rozmnožovaly, než nekontrolovaně odplývaly za hranice.

Předkládaný příspěvek je textem přednášky, která byla přednesena na konferenci Poklady v pohybu – Ochrana kulturního dědictví v mezinárodním kontextu, uspořádané Českým komitétém Modrého štítu ve spolupráci s Národním archivem a pod záštitou České komise UNESCO dne 16. října 2012 v Národním archivu v Praze na Chodovci.

Die Archivalienanleihen für Ausstellungen und die Archivalien- und Dokumentenausfuhr ins Ausland

Es handelt sich um Text eines Referates, der im Rahmen der Tagung „Der Schutz des kulturellen Erbes im internationalen Kontext“ im Jahre 2012 vorgelegt wurde. Der Verfasser analysiert ausführlich die betroffene Legislative, v. a. gegenwärtigen Archivgesetz in Beziehung zu Problematik der Anleihen und der Ausfuhr der Archivalien und Dokumenten ins Ausland. Zum Schluss konstatiert er, dass diese Problematik zur Zeit ungenügend geregelt wird.

The Loans of Archival Records for Exhibitions and the Export of Archival Records and Documents abroad

This article was originally presented in conference “The protection of cultural heritage in international Kontext” in Prague in 2012. The author makes analysis of legislative norms in relation of loans and export of archival records and documents abroad. Finally he found out, this legislative is not sufficient now.